

Богдан Макаренко

СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА В СТРАТЕГІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Аналізується місце соціальної політики в системі соціальної безпеки; автор підкреслює, що реалізація соціальної політики в Україні не завжди забезпечувала можливості для дотримання державою своїх зобов'язань; за умови системної економічної кризи соціальна політика не може бути повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси; у цей період функції держави зводяться до забезпечення мінімального соціального захисту найбільш нужденним верствам населення; соціальна ціна реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту малоефективною. Автор стверджує, що майнове розширення, нерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей у руках у невеликого прошарку населення на тлі різкого зниження життєвого рівня і навіть зубожіння переважної більшості громадян України свідчать про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення; діюча система соціальної політики не забезпечує дотримання основних соціальних прав більшості громадян в усіх сферах суспільства, надання в потрібному обсязі допомоги бідним тощо, а навпаки, сприяє посиленню цих деформацій та збільшенню можливостей, прав і доходів виключно заможних верств населення. Вона потребує модернізації.

Ключові слова: людина, суспільство, політика, держава, культура, виховання, соціальна безпека.

***Makarenko B. Social security in Ukrainian state creation.** Place of social policy in the social security system was analyzed; the author emphasizes that the implementation of social policy in Ukraine has not always provided opportunities for the state's compliance with its obligations; under conditions of economic crisis, social policy can not be complete, because social programs require substantial resources; in this period public functions are reduced to a minimum to ensure the social protection of the most needy segments of the population, the social cost of reform was excessive and inefficient social security system. The author argues that stratification, redistribution of wealth, enriching and significant concentration of wealth in the hands of a small segment of the population against the backdrop of a sharp decline in living standards as well as the impoverishment of the majority of citizens of Ukraine prove the inadequacy of wages and tax regulation mechanisms household income, current system of social policy fails to basic social rights of the majority of citizens in all spheres of society, providing the right amount of assistance to the poor, etc., but rather enhances data deformities and increase opportunities, rights and revenues of only wealthy people. It requires modernization.*

Key words: human, society, policy, government, culture, education, social security.

З моменту набуття незалежності 24 серпня 1991 року Україна зробила низку потужних кроків для того, щоб посісти серед народів Європи те місце, на яке вона заслуговує. Суттєві зміни відбулися в усіх без винятку сферах життя. Між тим, усі ці зміни можуть бути зведені нанівець, якщо не звертати достатньої уваги на питання національної безпеки в контексті актуальних питань соціальної політики і соціальної безпеки. Що ж ми бачимо в цьому плані? З одного боку, Україна орієнтується на інтеграцію з Європейським Союзом. Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до ЄС. Стратегія інтеграції України до ЄС була затверджена колись ще Указом Президента України від 11 червня 1998 року: «Національні інтереси України, – зазначається у стратегії, – потребують утвердження України як впливової євро-

пейської держави, повноправного члена ЄС». Унаслідок очікуваного розширення ЄС, вступом до ЄС Польщі та Угорщини, Україна межує з ЄС, що створить принципово нову геополітичну ситуацію. У зв'язку з цим є необхідним чітко та всебічне визначення зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України до європейського політичного, економічного та правового простору. Серед інших, стратегія передбачає інтеграцію до ЄС у контексті загальноєвропейської безпеки. Безпека України в цьому контексті ґрунтується на тому, що розвиток і зміцнення ЄС поглиблюють загальноєвропейську безпеку в усіх її вимірах. Принцип неподільності європейської безпеки однаково важливий як для України, так і для ЄС та його повноправних і асоційованих членів.

Кооперативна безпека, пошук підходів до якої, поряд з іншими європейськими та трансатлантичними структурами, які активно веде ЄС, має стати для України гарантією власної безпеки. Розширення співпраці з Західноєвропейським союзом (ЗЄС) – основною структурою оборони і безпеки ЄС – є одним з основних чинників інтеграції до ЄС.

Одночасно з цим Україна розвиває і поглиблює свої відносини з НАТО. Так, у лютому 1994 року Україна приєдналася до програми «Партнерство заради миру», а 25 травня 1994 року передала до НАТО свій презентаційний документ. 10 червня 1996 року було схвалено індивідуальну програму партнерства України з НАТО. 9 липня 1997 року в Мадриді між Україною та НАТО було підписано «Хартію про особливе партнерство». Її головними положеннями стали: визначення позитивності ролі Альянсу та його відкритості для нових членів; визнання і підтримання суверенітету України та непорушності її кордонів; визначення сфер та механізмів консультацій між українцями та НАТО. Ще 4 листопада 1998 року було затверджено «Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного договору». У загальних положеннях Програми зазначається, що стратегічною метою України є повномасштабна інтеграція до європейських та євроатлантичних структур та повноправна участь у системі загальноєвропейської безпеки.

Реалізуючи цю мету, наша держава спрямовує свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва з існуючими на європейському континенті структурами безпеки: Організацією Північно-

атлантичного Договору (НАТО), Європейським Союзом (ЄС), Західноєвропейським Союзом (ЗЄС), Радою Євроатлантичного Партнерства (РЄАП), Організацією з питань безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Радою Європи (РЄ), на основі яких формується нова структура європейської безпеки ХХІ століття. На початок літа 1996 року з території України в Росію було вивезено всю ядерну зброю. За програмою спільного зменшення напруги (Програма Нанна-Лугара) Україна отримала за ядерне роззброєння від США понад 400 млн \$. З квітня 1996 року Україна стала повноправним членом Групи ядерних постачальників. У 1998 році Україна увійшла в режим контролю за ракетними технологіями (РКРТ).

На нинішньому етапі свого розвитку, в процесі пострадянського перетворення суспільства та європейської інтеграції, Україна набуває нового історичного та культурного досвіду.

Обсяг, якість та охоплення соціальних перетворень, що відбуваються на теренах нашої держави, важко порівняти з якимось іншим періодом вітчизняної історії. За роки державної незалежності зміни у структурі соціальних, політичних та економічних відносин є разючими: сформувалися нові суб'єкти власності та політичної діяльності, трансформувалися базові цінності життя і мотивація поведінки, змінюються уклад життя і мислення разом зі сталими традиціями. Проте виникає питання: чи не є перелічені зміни тимчасовими, такими, що не здатні втриматися? Чи не загрожує сьогоденній Україні повернення до тоталітарного минулого? З приводу першого питання можуть бути різні варіанти відповідей, які залежать радше не від об'єктивного аналізу обставин, а спираються на глибоко індивідуальні настанови. Щодо можливості повернення до тоталітарного минулого, то тут слід робити конкретні кроки для того, аби вберегти Україну від такого розвитку подій.

Є необхідним зробити особливий акцент саме на соціально-психологічному аспекті національної безпеки в контексті політичних взаємовідносин України з ЄС та Російською Федерацією. З тим фактом, що інтеграція до принципово відмінного від нашого укладу життя країн Європи неможлива без зміни свідомості кожного громадянина України, важко не погодитися.

Але чим же ж є кожний індивід у нашому суспільстві? Через виконання різноманітних соціальних функцій людина є членом численних соціальних груп, вона ніби формується у перетині цих

груп, ніби точка, в якій перетинаються різні групові впливи. Для особистості це має два важливі наслідки: визначається об'єктивне місце особистості в системі соціальної діяльності; здійснюється вплив на формування свідомості особистості. Особистість виявляється залученою до системи поглядів, уявлень, норм, цінностей численних соціальних груп. Вкрай важливо визначити, якою є та «рівнодіюча» цих численних групових впливів, яка визначає зміст свідомості особистості.

Одним з найтяжчих наслідків радянської доби, що його відчуває на собі незалежна Україна, є атавізм «советської» свідомості, який заважає рухатися далі, розвиватися, просуватися до нових суспільних змін. «Совок» як культурне, політичне та психологічне явище є вкрай обмеженим шорами ідеології, якою були закодовані індивіди заради втрати індивідуальності як такої. Цим же можна пояснити і розгул лихого індивідуалізму серед українського населення – після тривалої ізоляції від вільного світу та, насамперед, підпорядкуванню одній колективістській ідеології проявити себе хочеться кожному, але форми та методи такого прояву в Україні не видаються цивілізованими.

Нові реалії життя посилюють динамізм соціальних груп. Характерною та чисто психологічною рисою групи є *«Ми-почуття»*. Це означає, що універсальним принципом психологічного оформлення групи є розрізнення для індивідів, що входять до групи, деякого утворення «ми» на противагу іншому утворенню – «вони».

«Ми-почуття» зображує необхідність віддиференціювати одну спільноту від іншої та тим самим є, власне, ідентифікатором зізнання належності особистості до певної групи, тобто соціальної ідентичності. Політика Радянського Союзу сформувала міцну групу «громадян советів», чие «ми-почуття» було міцним та підкріплювалося усвідомленням за принципом «боятися-поважають». А чи є сьогодні в наявності почуття соціальної ідентичності серед громадян України? Для прояснення ситуації коротко звернемося до поняття соціального статусу, а саме – до його соціометричних детермінантів. Серед них найголовнішими є: місце особи у структурі групової діяльності; функціональна значимість кожного окремого індивідуума в спільноті; сприйняття та включеність особи до внутрішньо-групових стосунків;

Також сюди долучається економічний показник: головною ланкою в **соціальной політиці** держави є політика формування прибутків громадян. Поняття «прибуток» репрезентує собою показник результатів економічної діяльності. Економічна література використовує поняття «прибуток» як перевищення вартості виробленого продукту над витратами на його виробництво, а також як долю кожної страти, соціальної групи та окремого індивіда у виробленому продукті та привласнену ними частину. Рівень прибутків членів суспільства є найважливішим показником їх добробуту, бо він визначає можливості матеріального та духовного життя індивідуума: відпочинок, здобуття освіти, підтримка здоров'я, задоволення нагальних потреб [1, с. 35]. В умовах важкої економічної ситуації, в якій перебуває Україна сьогодні, широка суспільна свідомість звертає увагу та робить гучний акцент саме на матеріальному забезпеченні громадян України. Звичайно, на інтеграційні процеси багато хто дивиться саме як на можливість поліпшення матеріального становища. Але на Заході на такі зазіхання дивляться вельми обережно.

Подальший розвиток ЄС став проблематичним через ті надзвичайні, на їхню думку, процеси, що, починаючи з 1989 року, відбулися у Східній Європі, а потім у Радянському Союзі. «Європа» мала раніше чіткі кордони, і її розглядали як сукупність ліберальних демократій Західної Європи, відмежованих від комуністичних країн Сходу. Розпад Радянського Союзу змінив ситуацію. Тепер не зрозуміло, де закінчується «Європа», а багато новостворених ліберально-демократичних країн Сходу Європи – наших сусідів – є членами чи претендують на членство в ЄС. Введення візового режиму сусідніми східноєвропейськими країнами, де чимало працює, живе та відпочиває українських громадян, здебільшого навіть, відверто кажучи, незаконно заробляючи собі на існування, сприймається з таких причин, зрозуміло, що не з ентузіазмом.

В умовах такого складного становища населення України звертає свої погляди до північної сусідки – Російської Федерації. Відчуття певної морально-психологічної єдності з народом РФ серед громадян України має не лише історичні коріння та пострадянську ідеологічну основу, але й на практиці суворого життя в складних економічних умовах та недовіри й прискіпливого ставлення розвиненої Європи тяжіння до «братів по нещастю» міцніє. Це від-

кидає Україну на багато кроків назад та становить суттєву небезпеку в плані втрати незалежності та можливого поверненні авторитарних моделей.

Важко не погодитися, що парадигмою розбудови російської державності є беззастережне успадкування старих державницьких ідеологем, принципів та стилю ведення справ, бачення своєї геополітичної ролі. Питання про переосмислення імперської спадщини, історичну відповідальність, необхідність оновлення відносин з найближчими сусідами у Москві навіть не виникало. У російській геополітичній думці не існує суспільно-визнаних концепцій щодо визначення власних природних кордонів, власних масштабів. У ній переважають такі категорії, як *«сфери виняткових інтересів»*, *«зони впливу»*, *«ареал розселення російськомовного населення»*. Наслідками цього стали формування нової російської нації і специфічне ставлення до національного питання як такого, відсутність чіткої межі застосування методів зовнішньої та внутрішньої політики і наявність особливих проблем у стосунках з будь-якою сусідньою державою, якщо тільки вона не погоджується на роль сателіта. В світлі всього вищезазначеного варто згадати хоча б слова колишнього міністра закордонних справ Росії А. Козирєва, що Росія не може погодитися на втрату *«географічних позицій, на завоювання яких були потрібні віки»*. Звісна річ, що ці погляди поширюються і на Україну.

Практично всіх ідеологів російської державності з'єднає домагання міжнародного визнання винятковості, пріоритетності інтересів Москви в Україні. Нині є реальністю те, що Москва не готова до змін алгоритму у стосунках із сусідами, руху до реальної паритетності та партнерства. Мабуть, не треба пояснювати, що Білорусь сьогодні фактично є маріонетковою державою, додатком Росії. Але російські інтереси спрямовані, звісна річ, не тільки на Білорусь, а й на Україну. Так уже склалося, що Росія має економічні (особливо нафтові та газові) важелі впливу на Україну. До того ж має місце справжнє засилля російської масової культури на теренах України. Але це ще не так жахливо. Якщо уявити собі, що Росія вирішить використати силові засоби, аби підштовхнути Україну назад в лоно імперії, то ми зараз реально нічого не зможемо протидіяти, адже Україна є фактично беззахисною. Сукупність таких факторів, як відсутність

ядерної зброї та жалюгідне становище армії справляють враження повної беззахисності та неспроможності до будь-яких заходів. На жаль, мусимо констатувати той факт, що це пов'язано з дистанціюванням від Росії.

Отож, пересічний український громадянин не відчуває тієї необхідної групової залученості до соціального, економічного та політичного життя своєї країни. Високий рівень корупції, зашореність української економіки, значний вплив олігархії на політичну та економічну сфери діяльності держави зумовлюють низький рівень громадянської свідомості. «Ми-почуття», якщо припустити, що таке існує щодо громадян України, характеризується або певною ностальгією за радянськими часами, або відчуттям власної меншовартості та бідності, порівняно із західними високорозвиненими країнами, ну й, нарешті, відчуттям якоїсь невизначеності з присмаком безвихідності.

Питання полягає в тому, чи політична мова сьогодні може зробити людей здатними виражати свої інтереси та прагнення таким чином, щоб це дало змогу ефективно досягти збалансованих та дієвих змін. Демократія серйозно постраждала б, якби люди збайдужіли до політики, розчарувалися б через історичні зради і труднощі змін і перейнялися б лише турботами про повсякденне життя. Якби таке сталося, політичний простір став би відкритим для популістів усіляких гатунків. На щастя, можна констатувати, що це не є головною тенденцією. Навпаки, ми бачимо демократичну культуру, що постійно поглиблюється. Тому головним завданням є: трансформувати політичну мову в *соціальній безпеці держави* як практичне підтвердження того, що держава у своїй соціальній політиці практично реалізує інтереси суспільної більшості, а не окремого соціально-економічного угруповання, та збільшити роль політичного діалогу, який включає також і діалог про економічний вибір.

Незважаючи на ті перепони, які ставлять обставини та час на шляху України до цивілізованого життя за європейським зразком, ми маємо перед собою таку перспективу та необхідний для цього потенціал економіко-соціальних і політико-правових можливостей.

Щоб трансформація була успішною, необхідні неабияка порядність та сильне почуття відповідальності за громадське благо у сфері державного управління. По суті, це є завданням суспільно-

політичним, як умова стабільної моделі соціальної безпеки в структурі загальної системи національної безпеки.

Інша головна проблема – **корупція**. Цей «рак суспільства» може набувати різних форм – від підтримування старих зв'язків до дрібних хабарів дрібним бюрократам і аж до прямолінійної жорстокої організованої злочинності. Не можна недооцінювати масштаб корупції, хоч цей масштаб і різний у різних країнах. Корупцію, що з певного моменту поширилась і стала звичайною та загальноприйнятою, потім важко викориняти. Було б надто поверховим припустити, що корупція зникне із усуненням недовершеностей ринку. Ясно, що згідно з підручниками, ринкова економіка дає менше можливостей для корупції та пошуків незаконних джерел доходу.

Але ризик у тому, що у перехідний період корупція може встигнути стати всеохоплюючою, що призведе не до соціально-ринкової економіки, а до дикого та грабіжницького ринку. Посткомуністичний підйом злочинності та корупції частково спричинений втратою моральних та правових орієнтирів. За відсутності історичного досвіду інтеграції до новітніх та прогресивних утворень на кшталт ЄС, суспільна думка пересічних українців не сприймає таких потреб на нинішньому етапі.

Для суттєвих змін свідомості, формування такого громадянина України, який був би здатний жити та працювати в ЄС необхідні зміни в економічному та політичному спектрі. Отож, в соціальному аспекті розвитку та процесах економічної інтеграції України, на пострадянських теренах ми стикаємося з цілим комплексом проблем, що потребують комплексного розв'язання та прийняття рішучих заходів.

На жаль, практика засвідчила, що реалізація соціальної політики в Україні не завжди забезпечувала можливості для дотримання державою своїх зобов'язань. Зрозуміло, за умови системної економічної кризи соціальна політика не може бути повноцінною, адже для реалізації соціальних програм потрібні значні ресурси [2, с. 212]. У цей період функції держави зводяться до забезпечення мінімального соціального захисту найбільш нужденним верствам населення. Проте в Україні соціальна ціна реформ виявилася надмірною, а система соціального захисту малоефективною.

Майнове розшарування, перерозподіл суспільного багатства, збагачення та концентрація значних матеріальних цінностей у руках невеликого прошарку населення на тлі різкого зниження життєвого рівня і навіть зuboжіння переважної більшості громадян України свідчать про недосконалість системи оплати праці та податкових механізмів регулювання доходів населення. Діюча система соціальної політики не забезпечує дотримання основних соціальних прав більшості громадян в усіх сферах суспільства, надання в потрібному обсязі допомоги бідним тощо, а навпаки, сприяє посиленню даних деформацій та збільшенню можливостей, прав і доходів виключно заможних верств населення.

Характерними рисами системи соціального забезпечення перехідного періоду стали:

- зрівнялівка у пенсійному забезпеченні та низький його рівень;
- стрімке підвищення вартості та погіршення якості послуг закладів освіти, охорони здоров'я, культури;
- відсутність соціального захисту і прав громадян, які працюють у приватному секторі;
- незабезпечення регресних виплат у зв'язку з трудовим каліцтвом та професійним захворюванням;
- неефективність управління коштами Фонду соціального страхування, Пенсійного фонду, Державного фонду сприяння зайнятості населення тощо.

Життя вимагає розробки цілісної соціальної політики, тісно пов'язаної з економічним розвитком держави, її фінансовими можливостями. Умови для формування і реалізації соціальної політики на основі визначеної стратегії економічного розвитку та фінансової стабілізації мають бути закладені в основних напрямках соціальної політики. Державна соціальна політика будується у напрямках:

- подолання негативної тенденції зменшення кількості населення, всебічної підтримки і створення сприятливих умов для розвитку сім'ї, жінок, дітей та молоді;
- удосконалення соціально-трудова відносин через запровадження відповідної політики доходів населення, забезпечення гарантованості та своєчасності виплати заробітної плати, пенсій, стипендій, допомоги та інших соціальних виплат; розвитку ринку праці, посилення державного нагляду за дотриманням прав працюючих,

створенням безпечних умов праці; підтримання життєдіяльності населення; розвитку соціального партнерства;

- здійснення всеохоплюючої реформи системи соціального забезпечення шляхом реформування соціального страхування та пенсійного забезпечення, розвитку системи адресної допомоги найуразливішим верствам населення, удосконалення системи соціального захисту інвалідів, ветеранів війни та праці, громадян, які постраждали від Чорнобильської катастрофи.

Відповідно, пріоритетами соціальної політики мають бути визначені:

- створення умов для забезпечення достатнього рівня життя населення;
- розвиток трудового потенціалу, народонаселення;
- формування середнього класу, недопущення надмірної диференціації населення за рівнем доходів;
- проведення ефективної пенсійної реформи;
- надання адресної підтримки незахищеним верствам населення;
- всебічний розвиток освіти, культури, поліпшення охорони здоров'я населення.

За таких умов життєво необхідною для досягнення національного консенсусу щодо проведення змін є така політична економія перехідних процесів, яка має на меті і здатна забезпечити відновлення неінфляційного зростання, блокування безробіття та здійснення стратегії справедливого розподілу як тягара, так і вигод від змін.

Головні компоненти цього менеджменту політичної економії соціальної безпеки такі:

- *По-перше* – сприяння динамічній енергії базисних, економічних структур та інституцій з неодмінним одночасним визнанням того, що ринок сам по собі не є соціально ефективним. Ринок є основою для досягнення мікроекономічної ефективності. Але ринкові сили, що діють самі по собі, ніколи не досягнуть ані повної зайнятості, ані соціально бажаного розподілу доходів, ані соціально прийняттого географічного поширення економічної діяльності. Понад те, є багато благ та послуг, необхідних для забезпечення економічної та соціальної ефективності, виробництво та розподіл яких не можуть бути забезпечені ринковим механізмом [3, с.83]. Найвизначнішими серед них є охорона здоров'я, основні види соціального страхування

(проти безробіття та старості, хвороби тощо), значна частина освіти та культури плюс, звичайно, такі традиційні сфери, як оборона і забезпечення законності та правопорядку. Тут, звичайно, слід наголосити, що ринок аж ніяк не відкидається. Він – важливий інструмент автоматичного мікроекономічного регулювання змін у питаннях технології, внутрішніх та світових потреб, дефіциту ресурсів.

- *По-друге* – принципове обстоювання рівності можливостей та визнання того, що можливості не можуть бути рівними, якщо існує велика нерівність у доходах. Обстоювання ідеї рівності для багатьох, по суті, є політичним питанням, тобто більша рівність розглядається як найвища мета.

- *По-третє* – обстоювання справедливості в економічних справах, насамперед, справедливості соціальної. Тягар труднощів повинні більшою мірою нести «люди з найширшими плечима». Що ж до вигод, пов'язаних з економічними досягненнями, то вони мають розподілятися між усіма.

- *По-четверте* – прагнення досягти якомога більш широкої та масової участі громадян у прийнятті рішень: чи то через участь в управлінні виробництвом на робочих місцях та через незалежні профспілки, чи то через широку громадянську активність, чи то через політичні процеси. Іноді це вважають лише політичною метою, іноді, як-от у цій доповіді, важливою складовою ефективності економіки.

- *По-п'яте* – визнання того, що економічний прогрес повинен базуватися на стабільному розвитку при неодмінному збереженні довкілля та природних ресурсів для наших дітей та онуків. Короткозоре економічне зростання, що базується на отруєнні повітря, яким ми дихаємо, води, яку ми п'ємо, ґрунтів, на яких ми вирощуємо наші врожаї, – неприйнятне.

Ці питання стосуються економіки, проте важливим для України як держави, що розвивається, є працююче демократичне суспільство. Протягом років, коли комуністичне повновладдя було повалене, усі перехідні країни пройшли через антикомуністичні революції та зміни. Після цього відбувалися більш-менш успішні, з точки зору демократичних принципів, вибори, внаслідок яких, як правило, склад уряду змінювався. Тому необхідно визнати, що, поза усякими сумнівами, демократія довела у перехідних країнах свою присутність та силу.

Однак демократія – це більше, ніж вибори. Демократія, як умова соціальної національної безпеки, повинна підтримуватися громадянським суспільством, у якому функціонує та процвітає велика кількість недержавних організацій (ідеться про органи самоорганізації та самоуправління населення, церкви та інші релігійні спільноти, профспілки, бізнесові фірми, благодійні організації, політичні партії, людей творчих професій, видавців, освітні товариства тощо). Щоб громадянське суспільство було здатне забезпечити підвалини демократії, у ньому повинні домінувати культура компромісу, повага до меншин і етика соціальної та персональної порядності [4, с. 386]. Культура демократії явно пускає коріння у перехідних суспільствах, що так довго заперечували її. Проте з цього коріння ще потрібно щось виростити. Мається на увазі питання формування *ефективної соціальної безпеки* в контексті стратегії соціальної політики та національної безпеки держави.

1. Зінченко В. В. Суспільна модернізація і громадянська інституалізація як фактор національної безпеки України / В. В. Зінченко // Актуальні проблеми зовнішньої політики та економіки України. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2009. – 312 с.

2. Fuchs A. Solidarität der Sozialpolitik / A. Fuchs. – Marburg: Zukunft, 2004. – 280 S.

3. Christoph K. Solidarität / K. Christoph. –Baden-Baden: Nomos, 1979. – 223 S.

4. Зінченко В.В. Громадянське суспільство: шляхи, форми та перспективи (соціально-філософські ідеї і політико-правові тенденції сучасності) / В. В. Зінченко. – К.: МАУП, КАРПУК, 2007. – 468 с.